National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2015; 1(2): 73-75
© 2015 NJHSR
www.sanskritarticle.com

Prof. Pralhad R Joshi
Department of Education,
Rashtriya Sanskrit Vidyapeeth,
Tirupati

Correspondence:
Prof. Pralhad R Joshi
Department of Education,
Rashtriya Sanskrit Vidyapeeth,
Tirupati

वेदकालीनशिक्षाव्यवस्थायाः समग्रम् अध्ययनम्

Prof. Pralhad R Joshi

सारांश

अस्मिन् लेखे वेदकालीनायाः शिक्षायाः विस्तरेण सरलसंस्कृतभाषया वर्णनं कृतम्। वेदकाले शिक्षा केवलं पाठनपाठनक्रिया न आसीत्, किन्तु सा जीवननिर्माणस्य साधनम् आसीत्। अस्याः शिक्षायाः मूलं धर्मः, सदाचारः, आत्मसंयमः, मोक्षप्राप्तिः च आसीत्। गुरुकुलव्यवस्था, ब्रह्मचर्यजीवनम्, स्वाध्यायः, संस्कारव्यवस्था च अस्याः प्रमुखाः अङ्गानि आसन्। एषा शिक्षा मानवस्य शारीरिकं, मानसिकं, नैतिकं, आध्यात्मिकं च विकासं साधयति स्म। लेखे पाठ्यक्रमः, शिक्षणविधयः, संस्काराः, गुरुशिष्यसम्बन्धः, स्त्रीशिक्षा, निश्शुल्कव्यवस्था च विस्तरेण विवृता।

उपोद्घातः

प्राचीनभारते शिक्षा अत्यन्तं पवित्रा तथा महत्त्वपूर्णा आसीत्। तदा शिक्षा न केवलं जीविकोपार्जनस्य साधनं मन्यते स्म, अपि तु आत्मविकासस्य, संस्कारनिर्माणस्य, समाजहितस्य च साधनं परिगण्यते स्म। “सा विद्या या विमुक्तये” इति प्राचीनवाक्येन ज्ञायते यत् शिक्षायाः परमं लक्ष्यं मोक्षप्राप्तिः आसीत्। मनुष्यस्य तृतीयं नेत्रं ज्ञानम् इति अपि उक्तम्। तस्मात् वेदकालीनशिक्षा आध्यात्मिकाधारे प्रतिष्ठिता आसीत्। एषा व्यवस्था भारतीयसंस्कृतेः आधारभूता अभवत्।

मुख्यविषयः

वेदकाले शिक्षायाः स्वरूपं आदर्शप्रधानं नैतिकाधारितं च आसीत्। तदा वेदानां कण्ठस्थीकरणं, शुद्धोच्चारणं, मन्त्राणां रक्षणं च शिक्षायाः प्रमुखं कार्यम् आसीत्। शिक्षणपद्धतिः मुख्यतया मौखिकी आसीत्। गुरोर्मुखात् निष्पन्नं ज्ञानं शुद्धतमं मन्यते स्म। छात्राः प्रातः ब्राह्मीमुहूर्ते उत्थाय स्नानं कृत्वा सन्ध्यावन्दनं कुर्वन्ति स्म, अनन्तरं वेदमन्त्रान् पठन्ति स्म। दिनचर्या नियमबद्धा आसीत्। वेदकालीनशिक्षायाः उद्देश्यं केवलं शास्त्रज्ञानं न आसीत्। चरित्रनिर्माणं तस्याः मूललक्ष्यम् आसीत्। छात्रेषु सत्यवादिता, आत्मसंयमः, गुरुभक्तिः, विनयः, सेवा, परोपकारभावना च विकसिताः भवन्ति स्म। धर्मार्थकाममोक्षेषु मोक्षः परमपुरुषार्थः इति मन्यन्ते स्म, अतः शिक्षा मोक्षमार्गस्य प्रकाशिका आसीत्। पाठ्यक्रमोऽपि विस्तीर्णः आसीत्। छात्राः वेदान्, ब्राह्मणग्रन्थान्, आरण्यकान्, उपनिषदः, इतिहासम्, पुराणानि च अधीयते स्म। तस्मिन् काले ज्योतिषशास्त्रं, आयुर्वेदः, कृषिविज्ञानम्, शिल्पकला, न्यायशास्त्रं, राजनीति, व्याकरणं, दर्शनशास्त्रं च अपि अध्ययनविषयाः आसन्। छान्दोग्योपनिषद् मध्ये नारदः सनत्कुमारं प्रति स्वाधीतविषयान् वर्णयति—ऋग्वेदं, यजुर्वेदं, सामवेदं, अथर्ववेदं, इतिहासं, पुराणं, व्याकरणं, नक्षत्रविद्यां च। एतेन स्पष्टं भवति यत् तदा शिक्षा बहुविषयसमन्विता आसीत्। शिक्षणविधिषु श्रवणं, मननं, निदिध्यासनं च महत्त्वपूर्णानि आसन्। छात्राः गुरोः वचनं श्रद्धया शृण्वन्ति स्म, अनन्तरं तस्य अर्थं चिन्तयन्ति स्म। प्रश्नोत्तरपद्धतिः अपि उपनिषद्कालात् प्रचलिता आसीत्। तैत्तिरीयोपनिषद् मध्ये आचार्यस्य दीक्षान्तोपदेशः दृश्यते—“सत्यं वद, धर्मं चर, स्वाध्यायान्मा प्रमदः” इति। एते वाक्याः केवलं शिक्षोपदेशा न, किन्तु जीवनमार्गदर्शकाः आसन्।

गुरुकुलव्यवस्था वेदकालीनशिक्षायाः प्रमुखं वैशिष्ट्यम् आसीत्। गुरोः गृहे एव विद्यालयः आसीत्।

छात्राः गुरुगृहे वसन्ति स्म, तत्रैव अध्ययनं कुर्वन्ति स्म। ते समिधाहरणं, गोसेवा, कृषिकर्म, भिक्षाटनं च कुर्वन्ति स्म। जीवनं सरलम्, संयमितम्, तपोमयं च आसीत्। गुरुः पितृवत् छात्रान् पालयति स्म। गुरुशिष्ययोः सम्बन्धः अतीव घनिष्ठः आसीत्। “आचार्यदेवो भव” इति भावना सर्वत्र विद्यमाना आसीत्। विद्यार्थिनां जीवनं ब्रह्मचर्यनियमेन नियंत्रितम् आसीत्। ते भूमौ शयन्ति स्म, सात्त्विकं भोजनं कुर्वन्ति स्म, इन्द्रियनिग्रहं पालयन्ति स्म। काम, क्रोध, लोभ, आलस्यं त्याज्यम् आसीत्। शुद्धाचारः, विनयः, मौनं, ध्यानं च तेषां जीवनस्य अङ्गानि आसन्। संस्कारव्यवस्था अपि शिक्षायाः महत्त्वपूर्णं भागम् आसीत्। उपनयनसंस्कारात् विद्यार्थिजीवनस्य आरम्भः भवति स्म। तेन छात्रः ब्रह्मचारी भवति स्म। अध्ययनसमाप्तौ समावर्तनसंस्कारः क्रियते स्म, यदा छात्रः स्नातकः भूत्वा गृहं प्रतिगच्छति स्म। अस्मिन् अवसरे आचार्यः जीवनोपयोगिनः उपदेशान् ददाति स्म। तदा शिक्षा प्रायः निश्शुल्का आसीत्। अध्ययनसमाप्तौ छात्रः स्वशक्त्या गुरुदक्षिणां ददाति स्म। गुरवः धनलालसारहिताः आसन्। ज्ञानदानं तेषां धर्मः आसीत्। वेदकाले स्त्रियः अपि शिक्षां प्राप्नुवन्ति स्म। लोपामुद्रा, घोषा, अपाला इत्यादयः ऋषिकाः वेदमन्त्रान् रचयामासुः। एतेन ज्ञायते यत् स्त्रीशिक्षायाः अपि महत्त्वं स्वीकृतम् आसीत्। एवं वेदकालीनशिक्षा केवलं ज्ञानप्रणाली न, अपि तु संस्कारप्रधानजीवनव्यवस्था आसीत्। सा मानवस्य सर्वाङ्गीणविकासं साधयन्ती भारतीयसंस्कृतेः मूलाधारः अभवत्।

स्त्रीणां विद्याधिकारः

ऋग्वेद काले स्त्रीणां कृतेऽपि वेदाध्ययनाय अवसरः आसीत्। तस्मिन् काले लोपमुद्रा, विश्ववारा, अपाल, आत्रेयी, घोषा, श्रद्धा, सावित्री, गोपायिणी, इत्यादि ऋषिकाः आसन्। स्त्रीभिः ग्रथितानि सूक्तान्यपि उपलभ्यन्ते। उपनिषत्सु मैत्रयी गार्गी इति सुप्रसिद्धाः विदुष्यः आसन्। स्त्रियः अपि उपाध्यायिन्यः आसन्। बालकानामिव बालिकानपि उपनयनसंस्कारः भवति स्म। बालिकानां कृते साहित्य, नृत्य, सङ्गीत, काव्यरचना, वादविवाद दर्शनादिविषयाणां शिक्षा दीयते स्म। उपनिषद्युगेऽपि स्त्रीणां शिक्षाया सम्पूर्णाधिकारः आसीत्। याज्ञवल्क्यस्य द्वे पत्न्यौ मैत्रेयी, गार्गी विदुषी स्त्रियौ आस्तां इति अवगम्यते। तस्मिन् युगे कासाञ्चित् स्त्रीणां एतादृशं वर्णनमुपलभ्यते येन ताः शिक्षिकाः आसन् इत्यपि अवगम्यते। तादृशीनां शिक्षिकाणां ब्रह्मवादिनी इति संज्ञा आसीत्। केचित् विद्वांसः शिक्षिकां द्विधा विभजन्ते। ब्रह्मवादिनी, सद्योवधू चेति। ब्रह्मवादिन्यः स्त्रियः उपनयन, अग्निपूजा, वेदपाठ तथा शिक्षायाः कृते उपयुक्ताः आसन् इति शिक्षायाः समास्यनन्तरमेव ताः विवाहं कुर्वन्ति स्म इति च अवगम्यते। सद्योवधूस्त्रिणाम् अध्ययनविषयाः वेदमन्त्राः, सङ्गीतं, नृत्यं, तथा तदानीं प्रचलितललितकलाः आसन्। डा. राधाकुमुद् मुखर्जी स्त्रीणां शिक्षाविषये एवं विवृणुते। अविवाहितया कन्यया विद्यायाः धर्मनीतेश्च अध्ययनं कर्तव्यमासीत्। एका शिक्षिता कन्या स्वपितुः तथा पत्युश्च कल्याणकारिणी भवति। अतः तस्याः विवाहः विदुषा पतिना अथवा मनीषिणा सह विधेय: आसीत् यत: सा विदुषी भवति।

सूत्रयुगेऽपि स्त्रीणां शिक्षाप्राप्तये निषेधो नासीत्। स्त्रियः वैदिकसाहित्यस्याध्ययनं कुर्वन्ति स्म। अस्मिन् युगे शिक्षिकाणां उपाध्याया अथवा आचार्या इति संज्ञासीत्। तस्मिन् युगे पितुः अभिलाषा आसीत् यत् स्वपुत्री विदुषी भवेदिति। स्त्रीणां कृते सैनिकशिक्षा प्रदानस्योदाहरणं उपलभ्यते। तत्र शक्तिस्वरुपिणी इति शब्दस्य उल्लेख: पतञ्जलिना एवं कृतः - “शूलधारिणी स्त्री शक्तिस्वरुपिणी” इति। महाकाव्ययुगेऽपि अत्यन्तविदुषीणां स्त्रीणां संख्या अभिवर्धितं, एवं स्त्रियः पतिं साक्षात् वैवस्वरुपमिव पूजयन्ति स्म।

उत्तरवैदिककालस्य आरंभे तु स्त्रीणां समाजे आसीत्। प्रधानत: उच्चकुलानां संपन्नपरिवाराणां बालिका: साहित्यिकशिक्षा प्राप्नुवन्ति स्म। कालान्तरे समाजे पुरुषस्य प्राधान्य मागतम्। तदानीं काश्चन स्त्रिय: आजन्मब्रह्मचारिण्यः भूत्वा अध्ययनं कुर्वन्ति स्म।

व्यावसायिकी शिक्षा यद्यपि प्राचीनभारतीयसमाजः धर्मप्रधान आसीत् तथापि व्यावसायिकशिक्षायाः उपेक्षा तदानीं नासीत्। अस्मिन् विषये डा. रा.कु.मुखर्जि महोदयः कथयति - "एतादृशशिक्षाया आधारेणैव प्राचीनभारतदेश: स्वयम् आर्थिक-जीवनस्य वैभवस्य च निर्माणकरणे सशक्तः आसीत्” इति। अपिप्राचीनकालादारभ्य विभिन्नयुगेषु स्वकुटीरोद्योगादिभिः निर्मित-वस्तूनां विदेशेषु प्रेषणद्वारा प्राचीनकाले प्रमुखनिर्यातभूतदेशेषु भारतदेशोऽपि एकः प्रधान: देशः आसीत्।

(i) सैनिकशिक्षा

प्राय: क्षत्रियाणां कृते अस्याः शिक्षाया: व्यवस्था आसीत्। अस्याः अपरं नाम धनुर्वेद इत्यपि आसीत्। विशेषतः क्षत्रिया एनां विद्या गृह्णन्ति स्म। ब्राह्मणवैश्यशूद्रैरपि इयं प्राप्ता आसीदिति तत्र तत्र उदाहरणानि उपलभ्यन्ते। वशिष्ठविरचित धनुर्वेदसंहिताया अनुसार इयं सैनिकशिक्षा छात्रस्य कृते उपनयनसंस्कारानन्तरं दीयते स्म। अनन्तरं वेदाना सामान्यज्ञानमपि बालकाय प्रदीयते स्म। तदनन्तरमेव सैनिकशिक्षाया वस्तुत: आरम्भः भवति स्म। आचार्यस्य कार्यन्तु प्राय: ब्राह्मणा एवं निर्वहन्ति स्म। अब्राह्मणा अपि सैनिकशास्त्रस्य शिक्षका आसन्नित्यत्रापि प्रमाणानि उपलभ्यन्ते। अवश्यमेव रथचालनस्य अश्वारोहण, अश्वचालनकौशलस्य, हस्तिसाहय्येन युद्धकौशलस्य विभिन्नप्रकाराणां अस्त्रशस्त्राणां प्रयोगकौशलस्य पूर्ण प्रशिक्षणं दीयते स्म।

(ii) कृषेः वाणिज्यस्य च शिक्षा

प्राय: वैश्यानां कृते अस्याः शिक्षाया: व्यवस्था आसीत्। अस्याः

शिक्षायाः अन्तर्गततत्वेन कृषि, वाणिज्य, भूगोल, गणित, भाषा आदि वास्तविकव्यावहारिककार्याणां ज्ञानं प्रदीयते स्म। प्रारम्भे तु पिता एव स्वपुत्रान् शिक्षयते स्म। किंचित् कालानन्तरं इयं शिक्षा शिक्षकैरेव दीयते स्म। राजतरङ्गिणी नामके पुस्तके एतादृशशिक्षकाणां उल्लेखः उपलभ्यते।

(iii)औषधिशास्त्रस्य शिक्षा

इयं भारते अति प्राचीनकालादारभ्य प्रचलिता आसीत्। 'B.C. 800 त: 250 पर्यन्तं अत्युन्नतदशायां आसीत्। अलेक्झाण्डरस्य भारत देशस्य उपरी आक्रमणसमये तेन सह आगताः ग्रीक सैनिकाः अत्रत्यचिकित्सकान् दृष्ट्वा अत्यन्तं प्रभाविता आसन्। बाग्दाद् देशस्य खलीफा Harun Rasheed स्वदेशे औषधशास्त्रस्य अध्यापनार्थं भारतात् सुप्रसिद्धिचिकित्सकान् स्वदेशं प्रेषितवान्। संस्कृतभाषायाः अरबी भाषां प्रति औषधिशास्त्रग्रन्थानां अनुवादोऽपि अनेन कारितः।

औषधिशास्त्रस्य शिक्षा व्यक्तिगतशिक्षकैः दीयते स्म। ये शिक्षका: इमां शिक्षा प्राप्तुं इच्छन्ति स्म तेषां संस्कृतस्य पर्याप्तं ज्ञानमावश्यक मासीत्। रा.कु.मुखर्जी महाशयस्यानुसारं औषधि- शास्त्रस्य अध्ययनकाल: सप्तवर्षात्मकः आसीत्। छात्राणां कृते विभिन्नौषधीनां निर्माणस्य प्रयोगकरणस्य, शल्यचिकित्सायाः प्रशिक्षणस्य च सम्पूर्ण ज्ञानं दीयते स्म।

(iv) ललितकलाः हस्तकलाश्च

नृत्य, सङ्घीत, चित्रकला, वास्तुकला, शिल्पकला, दारुकला, तथा लोहकला इत्यादि काश्चित् कलाः प्रचलिताः आसन्। याभिः देशस्य बहुसंख्याका जनाः जीविकां अर्जयन्ति स्म। प्राचीनभारतस्य इमा: कला: विश्वविख्याता: आसन्। प्रारम्भिकवैदिकयुगे हस्तकलानां कृषेश्च बहुसम्मानमासीत्। तदानीं जनानां प्रमुख: उद्यमः कृषिरेवासीत्। इयं शिक्षा केवलं शूद्रैरेव अधिगम्यते स्म। वैश्या:, शूद्राश्च एताः कला: ज्ञात्वा जीविकोपार्जनं कुर्वन्ति स्म। एता: कलाः प्रायः सुसङ्घटित अथवा नियमितविद्यालयेषु न शिक्षन्ते स्म। विद्यार्थिनः कस्यचित् कलावत: सकाशं गत्वा शिष्यो भूत्वा विशिष्टायाः कलाया: कौशलं प्राप्नुवन्ति स्म। अधिकांशतः एता: कला: कुलगता: पर्यवसिताः। एवं पित्रा एव स्वपुत्रा: एतासां कलानां विषये शिक्षन्ते स्म।

इत्थं वेदकालीनशिक्षायाः यानि वैशिष्ट्यानि आसन् तेषामध्ययनेन तत्रत्य उत्तमगुणा: अस्माभिः आधुनिकशिक्षायाम् अनुसर्तृ शक्यत।

उपसंहारः

समग्रतया दृष्ट्वा वेदकालीनशिक्षा आदर्शपूर्णा, नैतिकाधारित, आध्यात्मिकप्रेरिता च आसीत्। अस्याः शिक्षायाः लक्ष्यं मोक्षः, चरित्रनिर्माणम्, समाजहितं च आसीत्। गुरुकुलव्यवस्था, स्वाध्यायः, ब्रह्मचर्यपालनं, संस्कारव्यवस्था च अस्याः स्थिराधाराः आसन्। एषा प्रणाली सहस्रवर्षपर्यन्तं भारतीयसंस्कृतिं संरक्षितवती। अद्यतनसमाजे अपि अस्याः शिक्षायाः आदर्शाः अनुकरणीयाः सन्ति।

सन्दर्भसूची

1.शर्मा, रामनारायण. प्राचीन भारतीय शिक्षा प्रणाली. राष्ट्रीय प्रकाशन गृह, 2002.

2.भटनागर, के. भारतीय शिक्षा का इतिहास. राजस्थानी प्रकाशन, 1995.

3.गुप्ता, रामसेवक. वैदिक कालीन शिक्षा एवं संस्कृति. न्याय प्रकाशन, 2008.

4.त्रिपाठी, हरिदत्त. भारतीय शिक्षा का विकास. विद्यापीठ प्रकाशन, 2000.

5.शर्मा, हरकृष्ण. संस्कृत और शिक्षा: वैदिक परिप्रेक्ष्य. संस्कृत भारती प्रकाशन, 1999.

6.चतुर्वेदी, श्यामसुंदर. भारत का प्राचीन शिक्षण तन्त्र. पुरातन अध्ययन केंद्र, 2005.

7.Ghosh, Suresh Chandra. The History of Education in Ancient India. Vikas Publishing House, 2001.

8.Thakur, A. S., and Sandeep Berwal. Development of Educational System in India: A Source Book for Teacher Educators and Teachers in Training. Shipra Publications, 2008.

9.Rajput, J. S., editor. Encyclopaedia of Indian Education. Vols. 1–2, National Council of Educational Research and Training, 2004.